

ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár*. Főszerk. Gerstner Károly. HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont. <https://uesz.nytud.hu>

Explanations of idioms around *kemence* ‘oven’

The study presents a number of Hungarian sayings and proverbs with the component *kemence* ‘oven’. One of its main aims is to prove that the proverb discussed by O. NAGY in the form *megesküdt a kemencesuttonnyal* ‘married the oven snug’ is most likely based on a mistake, the correct form being rather *megesküdt a kemence a suttonnyal* ‘the oven married the snug’. Consequently, the meaning of the expression is not ‘sit at home, hang around’, but ‘<people who fit together well> entered into an alliance’. The source of the alliance may be similar pecuniary situation or similar nature, and the alliance may be a marriage between a man and a woman, but it may also be a union for the attainment of a goal, or a friendship. – The rest of the essay discusses the origins of the idiom *sutba vág/dob* ‘throw/cast away’ and the now extinct idioms *ártatlan, mint a pemet a kemencétől* ‘innocent like the broom from the oven’ and *ártatlan, mint a kerék a kemencétől* ‘innocent like the wheel from the oven’, and argues that the two nominal components of the idiom *Kemence* (*nem*) *Velence* ‘it’s a far cry; lit. Kemence (isn’t) Venice’ may be proper nouns, as O. NAGY thinks, but it cannot be excluded that both components may have been common nouns originally.

Keywords: idioms, idiom explanation, historical phraseology.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

Szeplőncés tájszavunk alak- és jelentéstörténetéhez

Hosszú Ferenc és Szabó József emlékére

Ritka és különleges tájszavunk a *szeplőncés*, *szepréncés*. Az új nagy tájszótárunkban csak a *szepréncés* és ennek alapszava, a *szeprence* található meg (ÚMTsz. 5: 140). A *szepréncé*-t a TESz. ismeretlen eredetűnek tartja (3: 729–730), de megfontolandónak gondolom a *szeplő* szóval való történeti kapcsolat megvizsgálását.

A *szeplőncés* ~ *szeplőncés* ~ *szepréncés* egymás alakváltozatai, tájilag hasonló jelentésekkel. A baranyai Hegyháton, a Völgységben és a Mecsekalján a *szeplőncés* jelentése a *szeplő* szóval van összefüggésben, vagyis: 1. ‘szeplős, <főleg az arcán> szeplőkkel borított <ember>’. 2. ‘apró színes foltok a gyümölcsön, tojáson’ (AmTsz. 376; VöTsz. 440; BoTsz. 266). Somogyban a *szeplőnce* ‘szeplő, illetve ilyenforma elváltozás a tojás héján’ (BüsTsz. 212). Másutt, például Fejér megyében a *szepréncés* a ‘zavaros, szemetes, piszkos víz’ (ÚMTsz. 5: 140), illetve a Sárvíz mentén a *szeprénce* 1. ‘tea vagy víz tetején levő törmelék, szemét’; 2. ‘folyadék üledéke’, sőt *pesztrénce*, *szépérnyika* és *cefrénce* is (SárTsz. 202). Minthogy az ÚMTsz. és a SárTsz. *szeprence* szavának jelentésárnyalataiban előfordul a ‘szennyeződés, szemét, hulladék, törmelék, üledék’ jelentéselem (vagyis az,

hogyan valamilyen <főleg folyadék> nem tiszta), ez a jelentéstartalom hasonlóságon alapuló jelentésátvitellel átkerülhetett az arc szennyezettségének megnevezésre is. Az arc a szeplőkkel ugyanúgy nem tiszta, mint a folyadék felett úszó szemét. – A TESz. *szeprence* szócikkében számos alakváltozatot sorol föl, a jelentések közül pedig a következőket: 1. 'venyige, rözse', 2. 'pernye', 3. 'folyadék üledéke'.

A *szeplőncés*, *szepréncés* szavaknak a *szeplő*-höz hasonlóan negatív a konnotációja, mert a szeplős arc nem túl szép, és gyümölcsön a szeplőncék alatt levő kis „gümecek” 'elszíneződött keményedések' ropognak evés közben a fogak között. Frazémákban is negatív hangulati érték társul a *szeplő* szóhoz: *Szeplő esett a jó hírén. Szeplő esett valamin vagy valakin* (ÉKsz. 1248 és ÉrtSz.+ 1468). Ellentétes jelentésű a *szeplőtelen* szó a választékos szóhasználatban és az egyházi terminológiában mint a tisztaság megtestesítője: *Szeplőtelen szűz; Mária szeplőtelen fogantatása* (ÉrtSz. 6: 213). – A negatív hangulati érték megnyilvánult abban is, hogy régebben különböző praktikákkal (például mosdatással, mosakodással) igyekeztek eltávolítani vagy legalább halványítani az arc szeplőit. A néphit szerint az első fecske és a gólya megpillantásakor mondják (főleg gyermekek) ezeket a kis rigmusokat tréfás vagy babonás szándékkal, hogy sikerüljön az arc szeplőinek elmulasztása, illetve a kialakulásuk megakadályozása: *Szeplőt hányok / Selymet gombolyítok. – Fecskét (golyát) látok, / Selymet gombolyítok. – Fecskét látok, / Ragyát hányok* (Finn. Magy. Egy).

Mint ahogy a jelentésváltozás általában a k o n k r é t jelentés módosulásával (jelentésátvitellel) indul az e l v o n t jelentés irányába (HADROVICS 1992: 52–57, 74–184), meglepőnek tarthatnánk, hogy a *szeplő* legkorábról kimutatott jelentése a korai ómagyar korból: 'becsületen, tisztaságon esett folt' (KT.: TESz. 3: 729) – de az etimológia alapján a 3.-ként adatolt 'apró elszíneződések a bőrön' az eredeti. (Az átvitt jelentés korai adatolása nyilván azzal függ össze, hogy ómagyar szövegeink zöme vallásos tartalmú, és gyakran érinti a szeplőtelen fogantatás témakörét.)

A tárgyalt példák jelentésbeli kapcsolatát nem gyengíti jelentős mértékben a szavakban egy részében bekövetkezett *l > r* hangváltozás. Vannak példák nyelvjárásainkban is az *l : r* és az *r : l* oppozíciójú hangmegfelelésekre. Néhány ezek közül: *l : r* megfelelés: *csülök : csürök*, *szandál : szandár*; az *r : l* megfelelésre: az *április : áplilis*, *kerepül : kelepel*, *kóborog : kóbolog* (Nagykónyiából, I. SZABÓ 1986: 92); továbbá: *szandál : szandár*; *gargarizál : galgalizál*, *birgéli : bilgéli*, *gerencsér : gölöncsér*, *gyarló : gyalló*, *korlát : kollát* (Mihályiból, Kiss 1982: 68). A két utóbbi példa hangváltozásában szerepe lehetett a teljes hasonulásnak is.

A *szeplő* szóból véleményem szerint az *-nce* denominális nomenképző (képzőbokor) hozzátoldásával keletkezhetett a *szeplőnce*. Az alábbi szavakban *-anc/-enc*, *-onc/-önc* képzővel alkotott származékokat látunk: *bérenc* (1865: NyÚSz. 23), *fegyenc* (1835: TESz 1: 981), *kegyenc* (1808: uo. 2: 425), *kéjenc* (1835: uo. 2: 426), *küldönc* (1837–41: uo. 2: 690), *labanc* (1672: uo. 2: 699), *lafanc* (1790: uo. 2: 704), *suhanc* (1681: uo. 3: 612), *udvaronc* (1835: uo. 3: 380), *virgonc* (1621: uo. 3: 1194). Az itt felsorolt szavak nagy része a 18. sz. végén, illetve a 19. század elején keletkezett nyelvújítási szó, viszont a *virgonc* már 1621-től, a *suhanc* 1681-től adatolható. A *lafanc*-nak a nyelvjárásokban *rafanc* és *laffanc* változata is van (ÚMTsz. 3: 700). (A *küldönc* a TESz. szerint Vörösmarty Mihály szóleleménye.) A *vadonc* szó 1786-ból még 'vadember', 1836-ból már 'vad facsemete' jelentésű

a hasonlóságon alapuló névátvitel, jelentésváltozás eredményeként. (Így a *vadóc* és a *vadonc* között mesterséges úton létrehozott szóhasadás jött létre.) Lehet, hogy az *-óc/-őc* képzős *gyerkőc*, *vadóc* típusú szavak, valamint az újabb kori *-nc* képzős szavak (pl. *rafanc*, *suhanc* stb.) is hatást gyakorolhattak a *szeplence* ~ *szeplönce* alakulására.

Az idézett párhuzamok azonban akkor lennének meggyőzőbbek, ha a *szeplő* szónak *szeplönc* származékát is ki tudnánk mutatni, l. mégis a hasonló *szöplücsös* 'szeplős'-t (MNyA.: TESz. *szeplős* a.). Ugyanakkor *-nca/-nce* végű szavaink jellemzően szláv eredetűek, pl. *paszkonca*, *raconca*, *medence*, *szelence*.

Hivatkozott irodalom

- AmTsz. = PESTI JÁNOS, *Alsómocsoládi tájszótár*. Alsómocsolád Önkormányzata, Alsómocsolád, 2008.
- BoTsz. = PESTI JÁNOS – DOMJÁN JOHANNA, *Bodai tájszótár*. Boda Község Önkormányzata és a Boda Községért Alapítvány, Boda, 2018.
- BükiTsz. = BALOGH LAJOS, *Büki tájszótár*. Vasi Szemle Szerkesztősége, Szombathely, 2004.
- BüsTsz. = VÁRKONYI IMRE, *Büssüi tájszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára*. 1–6. Főszerk. BÁRCZI GÉZA és ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- ÉrtSz.+ = *Értelmező szótár+*. *Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomkörü csoportok* 1–2. Főszerk. EÖRY VILMA. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1999. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 1982. *A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MihTsz. = KISS JENŐ, *Mihályi tájszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- NyÚsz. = SZILY KÁLMÁN, *A magyar nyelvújítás szótára* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1902–1908.
- OrmSz. = *Ormánysági szótár*. KISS GÉZA szótári hagyatékából szerk. KERESZTES KÁLMÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.
- SárTsz. = SAJTOS JÓZSEF, *Sárvíz menti tájszótár*. Aba Város Önkormányzata, Aba, 2018.
- SZABÓ JÓZSEF 1986. *A nagykoványi nyelvjárás*. Béri Balogh Ádám Megyei Múzeum, Szekszárd, 1986.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VöTsz. = PESTI JÁNOS – MÁTÉ GÁBOR, *Völgységi tájszótár*. Keleti-Mecsek Egyesület, Pécs, 2018.